

Hernaniren jatorria:

Orreagako guduetatik Nafarroa Garaiaren 1512ko konkistaraino

■ Beñi Agirre (Hernani errotzen Elkarteak)

Artxibategiko dokumentu bat.

Luis Murugarren apaiza eta historialariak *Hernani, su historia e instituciones* liburua idatzi eta Caja de Ahorrosaren laguntzaz argitaratu zuen 1970ean, Burgoseko prozesua bere gordinean zegoen urte berean. Lehenengo atalean honela dio: “*Cuando aparece, pues, Hernani en la Historia, Guipúzcoa estaba unida políticamente a Navarra y eclesiásticamente esta región era disputada por Pamplona y Bayona*”. Franco bizibizirik zegoen hartan ez zitzairen ausardiarik falta izan Murugarreni eta Caja de Ahorros Municipal de San Sebastiani Hernani politikoki Nafarroari lotua izan zela idatziz jarri eta publikatzeko. Hala ere, ez dirudi garai hartan inork erreparatu zionik Hernaniren nafartasunaren aipamenari.

Gaur, ordea, historia kontuetan zertxobait jantziago eta gauzak idatziz jartzeko librexeago, garbi esan dezakegu Gipuzkoa ez zegoela Nafarroari lotuta. Bi arrazoi nagusi daude hori esateko: bata, garai hartan ez zela existitzen Gipuzkoa; eta bestea, Hernani “no estaba unida a Navarra”; hau da,

Hernani Nafarroako lurraldea, tenentzia bat, zela. Hernani Nafarroa zen, Zangoza eta Lizarra bezalaxe.

Aipatutako liburuan, ezagutzen ez nuen dokumentu batetik ateratako aipamen harrigarri bat ere badago: *La situación próxima de la villa a la frontera con Gascuña y Navarra le va a obligar constantemente a enviar sus hombres más fuertes a la lucha como fueron cuando Carlomagno yntento entrar...*¹. Jatorrizko dokumentua Hernaniko artxiboan aurkitu nuen, artxibozainaren laguntzari esker. Honela dio: “*en el discursso de 900 años de esta parte en ospedar y | agasagar la ynfanteria y caualleria que a estado en ella en las dichas | ocassiones y en las demas que baxan para lo (sic) exercitos de Flandes | y armadas [Reales de] Vuestra Magestad como en su resturacion no sola|mente acudien[do a l]as conquistas sino a la defenssa de que otras | nazioni no entrassen a ganar la parte que los christianos pos[e]/yan como fueron quando Carlomagno yntento entrar en ella*”.

¹ HUA/AMH//E-4-II-2/3. Documentos referentes al Patronato de la Iglesia Parroquial de Hernani y a las gestiones realizadas por la villa para ser favorecida con la merced del mismo... En los memoriales elevados para apoyar esas pretensiones, se hace relación de los servicios prestados a Su Majestad por la villa en diferentes ocasiones... 1606 – 1800.

Dokumentua XVII. mendearen azken erdialdekoa da; hortaz, 900 urte atzera eginez gero, Orreagako guduaz ari dela pentsatzeko bide ematen du: 778.eko abuztuaren 15eko bataila hartaz, alegia. Idatziaren testuingurua kontuan hartuta, Espainiako erregeari mesede eske idazten ari zaio, eta, anakronismo ugari izanda ere, dokumentu horrek erakusten du hernaniarrek 778ko Orreagako gudura joan zirelako ustea bazutela XVII. mendean. Dokumentu hau eta Pasai Donibaneko harrizko plakaren testigantza kontuan hartuta, pentsa daiteke Urumea bailarako lur hauetatik joandakoak baskoiekin batera borrokatu zirela Orreagako batailan. Baskoiekin batera? Jakina! Hernanikoak ere baskoiak baitziren.

Hernani dokumentu idatzi faltsutuetan.

Murugarrenek Iruñeko eta Baionako elizak norgehiagoka ari zirela esateko, Arsius Raca Baionako artzapezpikuaren idatziaz baliatuko zen, noski (980koa omen den dokumentua eta XII. mendean faltsifikatua²). Garai horretakoak dira, era berean, Baionako San Leon zaindariaren elezaharra eta Gaskoniako kondeak normandiarrek hartutako lurak berreskuratzea. Gaskoniako kondea Antso Gilen zen, Gartzia Sanchez I.a Nafarroako erregearen zerbitzari eta haren alaba Urrakarekin ezkonutakoa. Hortaz, bai Baiona bai Iruñea Nafar errege-erreginareen gobernupekoak izanda, ez da hain harrigarria hamarrenak edo *diezmoak* zein elizbarrutik eskuratuko zituen erabakitzeo liskarra.

Baionako dokumentu horren aurretik ere bada Hernani azaltzen den beste bat: *Los Votos de San Millan* izenarekin Antonio Ubietok aipatzen duena. Fernan Gonzalez Gaztelako kondeak egiten duen dohaintza batekoa da. XII. mendearen erdialdean Donemiliagako (San Millan de la Cogolla) monjeek monasterioa indartze aldera faltsifikatutako dokumentuan, 934koa ei zena, hau diote: *De rivo de Galharraga usque in flumen de Deva, id est*

tota Vizcaya, et de ipsa Deva, usque ad Sanctum Sebastianum de Hernani id est, tota Ipuzcoa a finibus Alava, usque ad ora maris, quidquid infra est de una quaque alboze singulos boves.

Nafarroako tenentzia zen Ipuzcoako lurak deskribatzen ditu dokumentu horrek: *et de ipsa Deva, usque ad Sanctum Sebastianum de Hernani.* Deba eta Oria ibaien (*San Sebastian de Hernaniraino*) arteko lur horiek, 1025ean, Olazabalgo San Salvador monasterioren lurak San Joan de la Peñari Garcia Azenariz eta *Ipuzcoako* doña Gailak egindako dohaintzaren benetako dokumentuan azaltzen dira. Hor ere bi monasterio indartsuen liskarra antzeman daiteke, biak ala biak monasterio nafarrak garai horretan, bai San Millan de la Cogollakoa bai San Joan de la Peñakoa.

Gaztelako kondearen papera zein den argitzeo daukagu, ordea. Fernan Gonzalez Burgoseko konde Gonzalo Fernandez semea zen, Gaztelako lehenengo kondetzat hartzen da eta Arabako konde bezala ere sinatzen zuen 931tik aurrera, Nafarroako erregea zen Gartzia Sanchez I.aren arrebarekin ezkondu ondoren. Geroago, Fernan Gonzalez hori Nafarroako errege-erreginareen alaba Urraka Gartzesekin ezkonduko zen. Hortaz, errege-erreginareen babesean eta emazte nafarren aldetik zetorkion *Ipuzcoako* ustezko titulua. Horren froga garbia da Gaztelako konde horren seme eta oinordeko Garcia Fernandezek ez zuela Arabako konde titulurik erabiliko. Nafarroan, karguak ez ziren oinordetzakoak eta Gaztela ez zen erresuma izango 1037.era arte.

Iruñeko Erresuma 824an sortu zuten baskoiek eta berehala zabaldu zuten agintea haien lurraldean. Hernani modu fidagarrian aipatzen duen lehenengo dokumentua Antso III.a Nagusia Iruñeko erregeak Leire monasterioari egindako dohaintza batekoa da. Ezagutzen dugun kopia geroago idatzitakoa bada ere, dohaintza 1014ko apirilaren 17an eginda bezala agertzen da. Dohaintza hori 1101ean berretsiko du Aragoi eta Iruñeko Pedro I.a

² Arsius Raca, Baionako Artzapezpikua: 980. urtekoa da eta elizbarrutiaren hegoaldeko mugak zerrendatzen ditu, Ibañetatik hurbil dagoen Carlomagnoen gurutzetik hasita, Pirinioetatik harago, goi Nafarroako hainbat haran, Bidasoa ibaiaren arroa eta gaur egungo Gipuzkoaren zati bat hartzen dituela: *Omnis vallis que Cirsia dicitur usque ad Karoli crucem, vallis que dicitur Bigur; vallis que Arberua dicitur; vallis que Ursoxia dicitur; Bastan item vallis usque in medium portum de Belath; vallis que dicitur Lerin, terra que dicitur Ernanian [Hernani], et Sanctum Sebastianum de Pusicu [Ipuzcoa] usque ad Sanctam Mariam de Arosth, et usque ad Sanctam Trianam [Lizarrate euskaraz eta San Adrián gaztelaniaz]. Dubarat-ek *Missel de Bayonne de 1543 agiriaren sarreran*, Paue 1901.*

erregeak: ..., *damus et offerimus ipsi Deo, et sanctis prae-nominatis, et Monasterio Leiorensi*,..., *et monachis in eo habitantibus in Dei servitio praesentibus ac futuris, in finibus Ernani ad litus maris Monasterium unum, quod dicitur Sancti Sebastiani cum parrochia sua, et illam villam, quam antiqui dicebant, Yzorum ...* ³.

Hernani itsasoraino iristen dela dioen esaldiak (*in finibus Ernani ad litus maris*) ingurune geografiko bati egiten dio erreferentzia. Ez dakigu jende-populazioak non izango zuen justu bizitokia, non-bait bizilagunen kontzentrazioak baldin bazen garai hartan. Hala ere, bi arrazoi badira itsas bazterrean, egungo Donostian, jendearen bizitoki nagusia ez izateko: bata, itsasertzeko inguru hori urmael, padura, eta zingirak izango zirela, populatu ezinak eta eltxoz betetakoak gainera; eta bestea, itsasotik zetozen erasoan aurrean, bertakoek ez zutela defentsa errazik itsasertzean bertan. Arrazoi horiez guztiez gain, Hernani oraingo toki inguruan izan zitekeela esateko, aldeko arrazoi bat behintzat badago: Urumea ibaian barrena Hernaniraino, oraingo Portu auzoraino, iristen zirela itsasontziak; horrek, babes handia ematen zien biztanleei, baita itsasotik bizi ziren arrantzaleei ere.

Hernani Donostiako Foruan.

Hernani bere barruan hartzen duen lurraldeari buruzko hurrengo aipamen garrantzizkoa, berriz, Donostiako Foruan agertzen da⁴. 1180 inguruan, Antso VI.a Jakituna errege baskoiak Donostian erresumaren itsas portu nagusia eraiki zuen: *Dono ad populos de Sancto Sebastiano, de Undarabia usque ad Oriam, et de Arrenga usque ad Sanctum Martinum d' Aran totum saltum quod ego habeo intra terminum, et totum quod ibi est sit de realengo*.

Alegia, "Donostiako herritarrei ematen diet Undarabiatik (Hondarribitik) Oriaraino (ibaiak egiten du Ipuzcoa eta Hernaniko tenentzien muga) eta Arrengatik (Errenga mendia, Oiartzun eta Lesaka-

ko muga dagoena izan daiteke) Aranorainoko lur eremuen barruan jabegoan dudana eta bertan erregearena den guztia"⁵.

Hiri Gutun horri esker Iruñeko erresumaren itsas portu garrantzitsuena egin zen Donostia. Jakatik, Iruñetik eta Gasteiztik zetozen artile, ardo eta garia hemendik bidaliko ziren Europara eta horrek aldaketa handia eragingo zuen nafar kostaldean. Baleen arrantza eta Europarekin merkataritza harremanak garapen izugarria izango dute. Gaskoniarrak, Akitaniako baskoi erromanizatuak, bertan finkatuko dira eta Oria - Bidasoako nafar tenentziaren hiri nagusia izango da oraingo Donostia.

Antso VI.a Jakitunak (1150-1194) aldatu zion izena erreinuari, Iruñeko erresuma zena Nafarroako erresuma izango da aurrerantzean. Horren harira edo izendatu zuen euskara nafar guztion hizkuntza: *lingua navarrorum*. Antso VI.a baskoien errege nafarrekin sartuko gara euskaldunok nolabaiteko Estatu-egitura modernoan. Europako beste erresumetan egiten ari ziren bezala, Nafarroan ere, hiriak birpopulatzeko eta ekonomikoki bultzatzeko hiri gutunak ematen hasi ziren. Antso VI.ak eman zituen gehienak: Durangori, Tuterari, Gasteizi, Sonsierrari, Trebiñuri eta beste askori, baita Donostiari ere. Antso VI.aren seme Antso VII.a Azkarrak Mota gazteluaren eraikuntza jarraitu eta harresitu zuen Donostia.

Hernaniren inbasioa eta konkista.

Antso VII.a Azkarrarekin amaitu ziren lurralde honi buruzko nafar aipamenak. 1200. urtearen aurretik, aztarna guztiek Nafar Estatu independentearen ezaugarriak dituzte, ondorengoek, berriz, Gaztelarren sinadura izango dute. Historialari gehienek, horietan ofizialista diren guztiek, bat-bateko aldaketa horren arrazoiak azaldu gabe kontatzen digute gure herriaren historia, gu euskaldun eta nafarrak izatetik gaztelar-espaino-

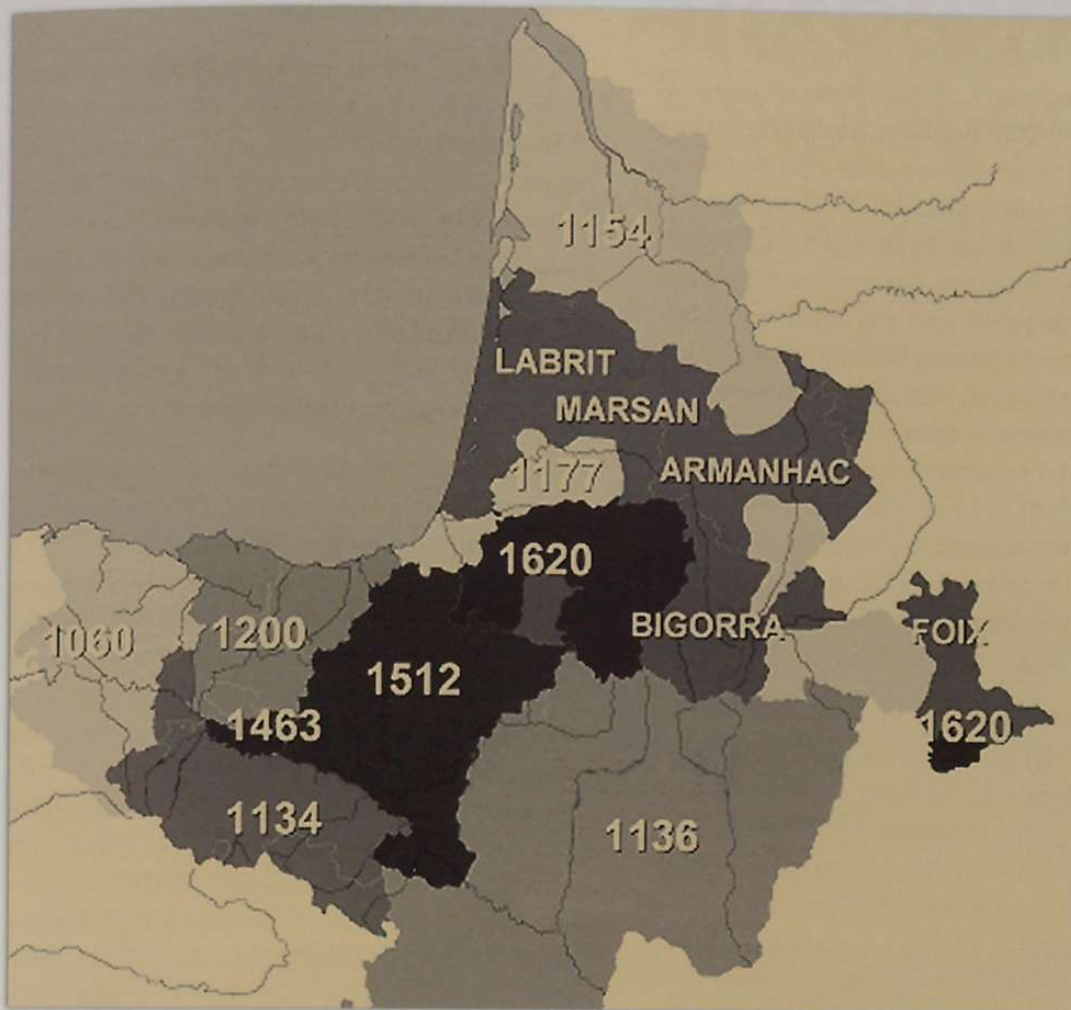
³ "..., *damus et offerimus ipsi Deo, et sanctis prae-nominatis, et Monasterio Leiorensi, et vobis spirituali patri et magistro nostro Dompno Sanctio Episcopo, et monachis in eo habitantibus in Dei servitio praesentibus ac futuris, in finibus Ernani ad litus maris Monasterium unum, quod dicitur Sancti Sebastiani cum parrochia sua, et illam villam, quam antiqui dicebant, Yzorum cum Ecclesiis suis scilicet Beatae Mariae, et Sancti Martyris Vincentii, ...* " (Iruñeko artzapezpikuen katalogoa, Prudencio Sandoval obispoak emana; 1614. urtea).

(<http://hedatuz.euskomedia.org/1944/1/26393422.pdf>).

⁴ Gipuzkoako historia <http://www.ingebera.org/liburua/donostia/43fuero/43fuero.htm>.

⁵ <http://www.nabarralde.com/dok/agiriak/A103.pdf>.

Nafarroaren konkista, 1060-1620 (NABARLUR).

1200. urtean Gaztelak Nafarroako erresumako mendebaldea konkistatu zuen. Antso VII.a Azkarra bertan ez zela aprobetxatuz, Gaztelako errege Alfontso VIII.ak eraso egin zion, nahiz eta erresuma gordeko ziola zin egina zion. Gasteizek ia urtebete eutsi zion, eta erregeak eskatuta baino ez zen entregatu. Alfontso VIII.a Gipuzkoan eta Durangaldean ere inposatu zen. Trebiñuk bakarrik eutsi zion 4 urtez; Gaztelako erregeak lurralde hori lortu zuenean Arabatik banandu eta konderri feudala sortu zuen (Sorauren, Mikel: Historia de Navarra, el Estado vasco. Pamplena, 2008).

lak izatera modu naturalean eta inongo bortxarik gabe pasatu izan bagina bezala. Zer gertatu zen, bada, 1200. urtearen inguruan? Zer ezkutu nahi digute?

Alfontso VIII.a gaztelarraren osteek Gasteiz setiatu eta suntsitu egin zuten 1200eko udaberrian. Gasteiz garai hartan Nafarroaren eta Gaztelaren arteko mugako nafar-hiri harresitu garrantzitsuenetakoa zen. Gaztelarrek hiria suntsitu eta handik aurrera, lehenago Bureba eta Errioxako nafar lurretan egin zuten bezalaxe, armada indartsua sartu zuten Araba, Durangaldea, Aitzorrotz, *Ipuzcoa* eta Hernani-Donostia tenentzietan barrena, Baionaraino.

Erdi Aroko konkisten testuinguruan, hemen gertatutako bortxa, hilketa, lapurreta eta arpilatze ekintza ugari eta herritarren sufrimendua ezabatu nahi izan dituzte. Inbasio eta konkista ekintza lotsagarri horri Gipuzkoa eta Gaztelaren arteko borondatezko bat-egitea deitu izan diote kronista batzuek. Gezurra diote, ordea. Garai hartan ez zegoen Gipuzkoarik, beraz, ez zegoen gipuzkoarren izenean hitzarmena sina zezakeen ez agintaririk ez erakunderik. Aginte bakarra nafar errege-erreginarena eta hauen izenean ziharduten tenenteena zen. Gainera, ez dago bat-egite edo *pacto* izan zelako frogarik; ordea, konkista izan zelakoa bai, garaiko dokumentu idatzian gainera.

Dokumentu hori edonoren esku dago Gipuzko-ako Foru Aldundiak argitaratutako bilduma hone-
tan: *Colección de Documentos Medievales de las villas Guipuzcoanas*. Dokumentuaren izena, berriz, hau: *Traslado del fuero de San Sebastián sacado a petición del concejo de la villa de Guetaria*. Idoia Arrieta historialariak dokumentu bitxi honen jarraipena eta ikerketa egin du. Prentsa artikulu batean aipatzen duenez⁶, aurkitutakoa sinestezina iruditu zaio, izan ere, dokumentua irakurri eta "Hurrengo pausua Madrilgo Errege Akademian jasota dagoen agiriarekin konparatzea izan da". Eta hemen aurkitu zuen tranpa. "Azken honen benetako izenburua hau da: *1202-1332 Guetaria SS. Parte del Fuero de S.S. Y en el preambulo se dá por sentada la conquista de S.S.* eta dokumentuaren ezkerreko aldean ohar bat: '*ojo conquista de S.S.*' Sinestezina dirudi". Gauza asko argitzeko baliagarria izango zaigu dokumentu hori.

Alfontso VIII.ak Donostia konkistatu egin zuen; beraz, Hernaniko tenentzi nafarra konkistatu zuen. Historialari espainiar eta espainiarzaleek betidanik jakin izan dute bortizki egindako eraso-
en bidez kendu zizkietela lurak Erresuma nafar-
rari, bai 1054an, bai 1200ean, bai eta 1512an ere. Historialari ofizialek, berriz, nahiago izan dute hori ezkutuan gorde eta hitzarmena eta boronda-
tezko bateratzea bezalako asmakizunak kontatu. Historialari ofizialek kontatzen digute inongo gupidarik gabe Nafar errege batek, 1180an, Donostiari emandako Hiri Gutuna 1203an Gazte-
lako erregeak zin egin zuela eta kitto! inongo azalpenik gabe, gezurra esanez, edo historialari batentzat larriagoa dena: gertatutakoa isilduz.

Askok esaten dute, berriz, Hernani XIII. mende-
aren erdialdean (1252-1256) fundatu edo sortu zela. Horretarako bi argudio erabiltzen dituzte: bata, Tolosan egindako 1489ko Batzarrean esan zutela Hernaniko ordezkariak herriko hiri-gutuna sute batean erre zela; eta bestea, ziurtatzerik ez badago ere, Gaztelako erregearen lurretan eta Nafarroa Garaiarekin mugan, Hernani ere Alfonso X.ak sortua izatea logikoa dela, garai berekoak

baitira muga-lerro horretan sortutako Hernani bezalako beste hainbat herri.

Lehenengo argudioan errazkeriaz baztertzen da Hernaniko sute horretan nafarrak ginen garaiko dokumenturik jasota egotea artxiboetan. Ala gaztelarren dokumentuak bakarrik erre ziren? Nahiko probatua dago eta, Hernani bat bazela hemen errege gaztelar-espainolen konkistaren aurretik. Bigarren argudioan, berriz, leialago litzateke esatea Hondarribitik Logroñoraino zeuden hainbat hiri estrategiko, Gaztelak gotortu eta prestatu zituela 1512ko konkista burutzeko. Haien artean, Hernani.

Artikulu honen hasieran aipatutako doku-
mentuan, honela kontatzen da 1512ko konkista-
ren pasarteak: "*y en particular el año de / 1512 quando entro el exercito de Francia en los reinos de Navarra y dicha / probincia de Eguipuzcoa (sic) acudio con toda su gente a su defenssa por / cuya caussa fue saqueada y quemada en dicha ocasión*". Esaldi motz eta mamitsua da, baina egileak bere burua salatzen du bertan. Gaur egun, mundu guz-
tiak daki, 1512an, Nafarroa Garaia konkistatzera sartu zirenak ez zirela frantsesak izan, gaztelar eta behe-aragoiarrak baizik, espainiarrak finean. Garbi jarri zuen idatziz Gipuzkoatik borrokatzera joan zen jendea espainiarren alde aritu zela eta, esaldia horretan, argi jartzen du zergatik erre zituzten ondoren, Hernani eta inguruko beste herriak: nafar erresumaren kontra aritu zirelako "*por cuya causa fue saqueada y quemada*".

Historialari ofizial askok jarraitzen dute gezur beraren gainean gure herriari buruzko kontaketa historikoa egiten: Hernani frantsesek erre zutela? Gipuzkoatik, Hernanitik, Iruñera joan ziren guz-
tiak Espainiaren alde egin zutela? Bai, zera! Ez al zegoen nafar gizon-emakume leialen artean, hernaniarrik? Frantsesak al ziren denak?

Galdera asko dago oraindik argitzeko, baina seguru asko ez dugu denbora luzean galdera horien erantzunik jakingo, agian ez dugu inoiz jakingo, zeren eta espainiarrek lurralde bat konkistatzen zutenean, gustuko ez zituzten doku-
mentuak erretze zaleak baitziren oso.

⁶ <http://www.nabarralde.com/es/egunekoa/6441-historialariek-ezkutatu-digutena-donostiaren-konkistaren-dokumentua>.